

УДК 316.776.23

МОРАЛЬНІ ПАНІКИ ЯК МАНІПУЛЯЦІЇ ЗІ ЗНИКЛИМ ТА ЗНИЩЕННЯ РОЗМАЇТТЯ

Малес Людмила Володимирівна – докторка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри теорії та історії соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті йдеться про актуальну нині проблематику інформаційної війни, її складових та соціокультурних механізмів. Серед них авторка зосереджується на мові маніпуляцій у медіа та меті маніпулятивного впливу – моральних паніках. Мова маніпулятивних технік як і тоталітарного дискурсу характеризується спрощенням реальності, її поляризацією, ярликми. Але також така мова презентує світ у світлі колоніального чи патріархального світогляду. Моральні паніки, як показує авторка, виникають якраз тоді, коли об'єктивних приводів для них (уже) не існує. Вони аналізуються як результат міфотворення (Р.Барт), де від первинної проблематики лишається лише порожній знак, який стає символом наступних дискусій і наповнюється ідеологічним змістом. На підтвердження цих тез наводяться приклади із життя сучасного українського суспільства, розгорнутої інформаційної війни.

Ключові слова: моральна паніка, маніпуляція, символ, міф, інформаційна війна, мова тоталітаризму, дослідження дискурсу.

В статті говориться об актуальній нині проблематикі інформаційної війни, її складових та соціокультурних механізмів. Серед них авторка зосереджується на мові маніпуляцій у медіа та меті маніпулятивного впливу – моральних паніках. Мова маніпулятивних технік як і тоталітарного дискурсу характеризується спрощенням реальності, її поляризацією, ярликми. Але також такою мовою представляється світ у світлі колоніального чи патріархального світогляду. Моральні паніки, як показує авторка, виникають якраз тоді, коли об'єктивних приводів для них (уже) не існує. Вони аналізуються як результат міфотворення (Р.Барт), де від первинної проблематики лишається лише порожній знак, який стає символом наступних дискусій і наповнюється ідеологічним змістом. На підтвердження цих тез наводяться приклади із життя сучасного українського суспільства, розгорнутої інформаційної війни.

Ключевые слова: моральная паника, манипуляция, символ, миф, информационная война, язык тоталитаризма, исследование дискурса.

The article refers to the actual current issues of information warfare, its components and socio-cultural mechanisms. Among them, the author focuses on the language of manipulation in the media and purpose manipulative effects - moral panic. Language manipulative techniques as totalitarian discourse is characterized by a simplification of reality, its polarization labels. But it is also a language represents the world in the light of the colonial and patriarchal ideology. For example, it concerns that language does not represent the existence and activity of both men and women in every society. So women are refused to presence in language, in the ability to tell about themselves - in all that ensures our social and personal identity. A colonial discourse reflects imperial «on» for an independent Ukraine in Russian. There are many arguments that it is the rule of policy, rather than the laws of grammar, but most notable was the analogy of the Polish language, its colonial heritage requires to use the preposition «on» for Ukraine, Belarus and Lithuania. Moral panics, as the author shows, raise just when the objective reasons for them (already) have not exist. They are analyzed as the result of myth-making (Roland Barthes), where the initial problems is only a blank sign, which becomes a symbol of further discussions and filled with ideological content. In support of this thesis there are examples from the life of the modern Ukrainian society, that engage in information warfare. Moral Panic of eastern regions of Ukraine about Ukrainization has all these features. Today, few people remember who, when, for what purpose and effects carried Ukrainization century ago, but many heard something, what something was, and remember just panic. This fear are grown all these years by Russian media that formed a socio-psychological ground for military intervention.

Keywords: moral panic, manipulation, symbol, myth, information warfare, language of totalitarianism, study of discourse.

На піку актуальності у академічних та публічних дискусіях проблема інформаційної війни, що твориться великою мірою через маніпуляції фактами, ілюстративним матеріалом, даними, організацією мовлення і подачі інформації [5; 16]. У багатьох критичних і викривальних публікаціях зазвичай фіксуються перекося, ангажованості, перекручення, неприхована брехня – встановлюються численні факти маніпуляції [15; 16], або ж, що вже рідше, їх характеристики, детальний опис, соціокультурних чинників (напр., цьому була присвячена дисертаційна робота 2003 року Богдана Мотузенка [14]). Мовленеві ефекти такої мови «тоталітарного дискурсу» досліджує філологія, цей напрям був започаткований Віктором Клемперером [8], який займався мовою Третього рейху, до дослідження текстів та риторичних прийомів радянського часу цей концепт залучив Олексій Зарецький [6], про пострадянську трансформацію російської пропаганди пише Михайло Ямпольський [22], тож мовленеві техніки і прийоми маніпулятивних технологій досліджуються щодо різних країн і режимів.

Та техніки як створення, так і викриття маніпуляції постійно наздоганяють одна одну, розвиваються майже одночасно, тож попри велику до них увагу в академічному та публіцистичному дискурсі, солідну бібліографію, навіть наявність своїх класиків, остаточно їх встановлення і «розчаклування» навряд чи можливе. Гадаю, що до розв'язання цієї проблеми варто підійти з іншого боку, що власне і спробуємо продемонструвати у цій статті.

Адже те, що все ще лишається за кадром аналізу маніпулятивних стратегій та загалом функціонування медій, віртуальної реальності та символічного простору сучасного суспільства, так це культурні механізми, які уможливають маніпуляції, зокрема, моральні паніки, як одна з її цілей.

Саме ця недослідженість і стала приводом (актуальністю), а один із способів її прояснення – метою даної статті. Тож метою статті буде застосування соціокультурного аналізу та бартівської схеми міфу до розкриття однієї з основних цілей маніпулятивних практик – моральної паніки.

Спочатку варто зупинитися на особливостях мови тоталітарного дискурсу, адже вона демонструє символічну навантаженість даних практик. Тож як маніпулятивна мова, так і тоталітарний дискурс прагнуть спрощень, але не знаків, граматичних, стилістичних, інших правил, а сплосчень аж до бінарних опозицій смислів, синонімічних рядів, багатства мови, як засобу її передачі і репрезентації розмаїття суспільства. В сучасному українському суспільстві ми маємо змогу це відчутти через факти, що виявляють як тоталізуючий дискурс опирається на і сприяє відтворенню патріархатної та колоніальної традиції.

У останньому випадку – відтворення колоніальної традиції – йдеться про ситуації, які в модерний час були подолані багатьма європейськими націями в ході власного постання й емансипації, але ще так актуальні для української. Мова йде, наприклад, про призвичаєння протягом попередніх століть до загальника русские: так називають усіх видатних людей, народжених на українських теренах радянської чи царської імперії, так український люд досі називають за кордоном, не складаючи собі справу розрізненнями. Чому ж дивуватися такій легкій перемозі російської влади в новітній її інформаційній війні, адже для світу досі сумнівна окремішність України. Або ж оте імперське «на» щодо незалежної України, яке ріже вухо в Україні навіть російськомовним громадянкам і громадянам. Можна навести чимало аргументів на те, що це правило з політики, а не законів граматики, але найпоказовіша аналогія з польської мови, її колоніальний спадок вимагає вживати прийменник «на» щодо України, Білорусії та Литви.

Опір удосконаленню мови для того, щоби вона могла репрезентувати соціальну складність та емансипативні зміни в нашому житті, зумовлений не лише небажанням щось собі ускладнювати, а й тяглістю патріархатної традиції. Найвиразніше це стосується відображення мовними засобами існування та активності не лише чоловіків, а й жінок у кожному суспільстві. Тож жінкам такі адепти традицій просто відмовляють у присутності в мові, в номінації, в можливості сказати про себе – в усьому тому, що забезпечує нашу соціальну й персональну ідентичність.

В іншому ж випадку сюжетно немотивована конкретизація працює, навпаки, на відтворення ксенофобного кліше. У загальному випадку ми прикріплюємо до поведінки приписані статуси, есенціалізуючи одні як норму (шляхом постійного згадування або ж умовчання), а інші як інакшість («конкретизуючи» від випадку до випадку): чорношкірий президент (ніхто не згадує словосполучення «білошкірий президент»), жінка-ректор («чоловік-ректор» якимось дивно звучить), якщо повідомляється про правопорушення, то уточнюються лиш «особи кавказької національності» і т.д. Так конструюється і підтримується ксенофобний потенціал суспільства.

І в сьогоднішні – в умовах війни Росії проти України (не тільки зброєю, а й інформаційної) посилені чутливість до цих відносин – як раз надається можливість відрефлексувати українофобію, шовінізм, імперськість. Чутливість може стати і результатом особистого виховання, але зазвичай їй сприяють історичні зміни, як, наприклад, для Росії малоактуальною був антисемітизм, поки смуга осліпості не була скасована, тож і не було такого приводу як для виникнення, так і для рефлексії проблеми.

Методику та ідеологію аналізу маніпуляцій в мові та мовленні розробив Тер ван Дейк

обґрунтовуючи та популяризуючи дискурс-аналіз, або точніше дискурс-дослідження [3], який вийшов за межі суто лінгвістичного аналізу. Автор підходить до питання вибору проблематики та самої місії дискурс-аналізу саме з ідеологічних міркувань, будучи свідомим своєї ангажованості трактуючи роль соціолога у світі як виявлення несправедливості та дискримінацій.

Недаремне стільки уваги ван Дейк приділяє виділенню расистської, гендерної, етнічної, соціальної дискримінації як тем для дискурс-аналізу, адже це ув'язане із суттю методу, бо, доводить він, потреба маніпулятивного подвійного говоріння виникає саме в ситуації відтворення несправедливості. Тож тут, на відміну від загальноприйнятого в соціології уявлення, метод не може бути відірваний від матеріалу, і позиціонуватися як універсальний [3, с.19-30], це так само відповідає і настановам соціокультурного аналізу [10, с.83-104]. У критичній соціологічній традиції поява маніпуляції розглядається як явище в системі відтворення соціального порядку, влади та ієрархій. Такий підхід, хоч поволи, але починає звучати і у вітчизняному публічному просторі, набувати поширення в експертному середовищі.

Свідому власної дискурсивної позиції, методів його дослідження та маніпулятивного потенціалу поглянемо на явище маніпуляції інформацією у ЗМІ через призму поняття моральних панік. Саме це термінологічне сполучення ввійшло до українського соціологічного лексикону не так давно [2], на пострадянському просторі теж лиш в останні роки [13; 4], хоча введене воно було Стенлі Коеном ще в 70-х роках минулого століття [25] і відтоді західні колеги вже ним активно користуються (Zimmermann, Brouard, Karmen Erjavec, Chandre, Grey). Переважно звертаються до моральної паніки у соціальній психології, вивчаючи психологічні механізми виникнення, динаміку та психологічні наслідки моральних панік.

У такому соціопсихологічному тлумаченні під моральною панікою вслід за Коеном розуміють перебільшену, посилену медіа суспільну реакцію на малозначущі дії соціальної девіації. Тобто це можуть бути або одиничні явища, або вже такі, що пішли на спад, зникаючі. Сам медійний супровід і реакція спільноти мають соціоконструюючий ефект, який проявляється як у віртуальній, так і в соціальній реальності. Стюарт Голл йде далі додаючи до суто соціально-психологічного, політичний аспект, у збірнику «Боронячи кризи» (1978) він зауважує, що владі вигідні моральні паніки, адже вони мобілізують політичну її підтримку населенням перед (створеною) небезпекою спільної загрози [24].

На самому способі творення моральних панік на основі маніпуляції, зокрема статистичними та соціологічними даними, зупинятися детально не будемо, хоча простір медійний і поповнився новими прикладами [20]. Це також було зроблено в публікаціях, адресованих тим, хто працює в журналістиці [12; 17], хоча тут застерігається скоріше виконання замовлень на моральні паніки, аніж зникає сама їх причина. Звернемо ж увагу на зміну статусу соціальних явищ та символічні перетворення, які й уможливають їх появу та затребують згадані навички та арсенали маніпуляцій.

Використаємо для цього соціокультурний аналіз, який виявляє механізми відтворення і трансляції соціальних смислів у культурі. Такими механізмами стають традиція, канон та стиль [7, с.78-81]. Так механізми канонізації соціальних явищ можуть послуговуватися не лише в ході натуралізації, а й задля творення моральних панік. В останньому випадку матеріалом для моральних панік обирається процес, чия активність уже стабілізувалася, а проблемність деяких його наслідків чи ефектів була вирішена. Тобто, образно кажучи, коли залишилися лише піна від інформаційних хвиль та бурхливих дискусій зацікавлених сторін, яка стала кліше теми, успішно стереотипизувалася, витіснивши особистий досвід чи інші джерела інформації.

Із таким піддатливим матеріалом уже легко працювати, адже контекст дискусій уже не на слуху, подаючи нове як добре забуте старе, вбудовуючи його у нові ідеологічні конструкції, надаючи їм нові химерні інтерпретації.

Мов за бартівською схемою міфу [1, с.77-79], вторинна семіотична система (ідеологія) заповнює собою вихолощений і окрім самих назв добряче вже забутий у згаслому запалі дискусій зміст першої семіотичної системи, котрий єдине що лишає – це пам'ять про велику значущість теми – символічний капітал, якого виявляється достатньо для перетворення теми, її героїнь та героїв у символ.

Наведемо кілька актуальних для сучасного українського суспільстві прикладів, що ілюструють цю тему. Приміром, «гвалт, вимираємо» кричать найдужче уже по тому як яма демографічного переходу пройдена, коли норма малодітності вже засвоєна і вже не вона, а переважання старших поколінь у віковій структурі населення зумовлює від'ємне сальдо, та й те порівняно менше. Але в межах антимігрантських («Ми» вимираємо – «Вони» розмножуються) та мізогінних («емансиповані, сучасні, успішні жінки не хочуть народжувати») політичних маніфестів по-новому ефектно звучать уявлення раннього націєтворення про кількість населення як головний ресурс – «народонаселення». Це стає символом нового страху втрати «Ми», а формула «народонаселення=Ми» таким чином стає символом нової боротьби з інакшими.

Іншим сюжетом, на жаль, стали паніки щодо ЛГБТ, котрі виникають уже по тому як «сексуальна революція» вже пройшла і з ризиками не традиційних сексуальних практик навчилися працювати, а сама сексуальна емансипація стала частиною норми, зокрема в професійному (медичному, психологічному) колі.

Моральна паніка східних областей України щодо українізації має ті ж ознаки. Так давно припала пиллом практика радянської влади кінця 20-х років гасити боротьбу за національне визволення в союзних республіках політикою коренізації, яка провадилася із радянською пристрасною до показників і випереджень, що приводило часом до абсурду і несправедливості «на місцях». В Україні вона була відповідно названа українізацією, мала як позитивні наслідки для розвитку культури і освіти, так і негативні, але швидко була згорнута, і закінчилася репресіями української інтелігенції. І нині мало хто пригадає, ким, коли, з якою метою та ефектами провадилася українізація століття тому, але багато хто щось чув, що таке щось було, а ще більше пригадає навіть не фактаж, а лиш панічний страх мізогінно-українофобного вигуку тьоти Моті із п'єси Миколи Куліша «Мина Мазайло»: «Лучше быть изнасилованной, чем украинизированной» – якимись крайнощами, «смаженими фактами», та екзальтованими емоціями довкола них забезпечується тяглість знаків епохи, які ніяк не репрезентують тему, але придатні для її повторного виринання у зовсім іншій іпостасі.

Надалі в національно-культурній і зокрема мовній царині була поновлена політика Російської імперії на русифікації українських земель, провадилася вона, на відміну від українізації, негласно, із застосуванням заохочення асиміляційних процесів (через різницю оплат, загалом русифікацію освіти, офіційного діловодства, преси) як економічно і політично вигідних¹, але головно через символічне пониження всього українського як меншовагісного, переслідування української інтелігенції. Остання звинувачувалася тоталітарним радянським режимом у буржуазному націоналізмі і це жупало українського винятково як націоналізму було взято на озброєння уже після розпаду СРСР як комуністами, олігархічними партіями, так і всією ідеологією тепер уже закордонної російської влади, котра не полишала ні реваншистських устремлінь, ні українського інформаційного простору.

І ця ситуація спостерігається не лише в медіа, адже протягом усіх десятиріч незалежної України маємо далеко не меншинне положення російської мови, а й в освіті (більше половини дітей Луганської та Донецької областей, АР Крим навчалися російською), у книговидаванні, культурних та інших публічних в тому числі й офіційних заходах [18]. Попри все це, чи якраз завдяки тому, що загроженості для російської мови немає (вона є скоріш для української та її носіїв у згаданих областях і АР Крим²), а тому досвід особистого переживання, особистого дослідження за відсутності самої проблеми відсутній. Таким чином, маємо зручну і порожню форму для наповнення її ідеологічним змістом, творячи міф.

Так його творцями і речниками було змінено тлумачення поняття білінгвізму – замість україно-російських білінгвок і білінгвів Центру, Заходу, менше Півдня та Сходу країни, ним у ідеології проросійських партій почали іменувати російськомовних людей, що не володіють українською. Русифіковане населення деяких областей ставало легкою здобиччю інформаційної війни і хоч ні в повсякденні своїм, ні у соціологічних опитуваннях не переживало питання свого незнання державної мови як проблему [19; 21] та щоразу в політичних кампаніях стараннями численних політичних партій і їх технологів підживлювало цей видобутий із офіційного радянського лексикону страх, обираючи своїх за принципом чужості україномовності. І найтрагічнішим наслідком цієї моральної паніки стала війна, гарматним м'ясом в якій, на жаль, часто якраз стають не міфотворці та ідеологи, а ті люди, що некритично підпадають і відтворюють моральні паніки.

Як сформувати це критичне мислення, вміння безпечно користуватися інформаційним простором та Інтернет середовищем, як формувати полікультурне суспільство, недискримінаційне до наших відмінних ідентичностей та іпостасей – все це не менш важливі питання, актуальність яких сьогодні стає все очевиднішою і була підкреслена в тому числі і даним розглядом.

¹ Таємна постанова ЦК КПРС Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках. За матеріалами цієї постанови Рада Міністрів СРСР прийняла постанову від 13 жовтня 1978 р. Про заходи по дальшому вдосконаленню вивчення і викладання російської мови в союзних республіках. А за п'ять років виходить Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів України Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. 473 (Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік). Згідно з останньою в українських школах було запроваджено поділ класів на дві групи на уроках російської мови і поліпшено заробітну плату вчителям російської мови на 15%. [9, с.270-272, 294]

² Деякі донеччани самі спростовують наявність бодай якогось утиску російськомовних, натомість наводять приклади переслідування за українську, як у роки правління попереднього президента, так і особливо на підконтрольних терористичним угруповуванням територіях. Так Ігор Зот, головний редактор газети «Донеччина» у одному з інтерв'ю наводить приклад, як колега побоялася відповісти на дзвінок, щоби оточуючі не дізналися, що то з її телефону лунає мелодія «Червоної рути»

- ЛІТЕРАТУРА:** 1. Барт Р. Мифологии [Текст] / Р. Барт; пер. с фр. Зенкин С. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 312 с. 2. Битюк І. Моральна паніка в системі соціальних комунікацій: теоретичний аспект [Текст] / І. Битюк // Наукові записки Інституту журналістики. – 2013. Том 50. – С. 10–13. 3. Ван Дейк Т. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации [Текст]: / Т. ван Дейк; Пер. с англ. — М. : Книжный дом «Либроком», 2013. — 344 с. 4. Громов Д. «Моральная паника» как механизм развития ряда молодежных сообществ Советского союза и России / Д. Громов // Историческая психология и социология истории. – 2012. – №1. – С.164–178 5. Дорош М. Казати правду чи шукати свого Дмитра Кисельова? Репортаж з круглого столу організованого фондом «Демократичні ініціативи» [Електронний ресурс]: Медіаграмотність. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/print/material/28790>. 6. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси 1950-80-ті роки УРСР [Текст]: Моногр. / О. Зарецький; НАН України. Ін-т укр. мови. – К. : Фітосоціоцентр, 2003. – 259 с. 7. Іонин Л. Основаи соціокультурного аналізу [Текст]: Уч. пос. / Л. Іонин. – М. : РГГУ, 1996. – 151 с. 8. Клемперер В. ЛПІ. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога [Текст]: Перевод с немецкого А. Григорьева. – М. : Прогресс-Традиция, 1998. – 384 с. 9. Лизанчук В. Навічно кайдани кували. Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні [Текст] / В. Лизанчук. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1995. – 415 с. 10. Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології [Текст] / Л. Малес. Монографія. – К. : К.І.С. – 2011. – 325 с. 11. Малес Л. Соблазн ('телесное или духовное' vs 'телесное и духовное' как соціокультурная анимномия) [Текст] / Л. Малес. // Новая магическая эпоха-2: трансформация гендера : Сб. статей / Под ред. Л. Ионина. – Харьков, 2003. – С.188-295. 12. Малес Л. Числові дані як створення гендерних дискусій та дискурсів [Текст] / Л. Малес. // Гендер для медій. Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / За ред. М. Масрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. – К. : Критика, 2013. – С.165–175. 13. Мейлахс П. Четвертая мировая война или очередная моральная паника? [Текст] / П. Мейлахс. // Нева. – 2004. – №1. – С. 168–174. 14. Мотузенко Б. Соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу [Текст]: дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Мотузенко Богдан Ігорович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 252 арк. 15. Нацгвардия не ест трупы террористов! 40 позорных «фактов» российских СМИ [Електронний ресурс]: Аргумент. – Режим доступу: <http://argumentua.com/print/stati/40-lzhivykh-faktov-putinskoi-propagandy-napravlennoi-protiv-ukrainy> 16. Про що мовчали новини в січні-2014 [Електронний ресурс]: Медіаграмотність. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/27825> 17. Созаев В. Как избежать использования языка вражды в отношении лесбиянок, геев, бисексуалов, трансгендеров. Руководство для журналистов. – М.: Московская хельсинская группа, 2013 – 72 с. 18. Становище української мови в Україні в 2012 році [Електронний ресурс]: Рух добровольців «Простір свободи». – Режим доступу: dobovol.org/files/2012/stan_movy_2012.doc 19. Українізація та мовне питання турбують українців найменше – опитування. [Електронний ресурс]: Українська правда. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/technology/2010/04/12/46531/> 20. Чернецький В. Виклики глобалізації та проблема моральних панік і моральної цензури [Електронний ресурс]: Лекція / В. Чернецький. – Режим доступу: http://tvi.ua/lecture/2013/04/21/vyklyku_hlobalizaciyi# 21. Які проблеми найбільше турбують населення України? [Електронний ресурс]: Пресреліз. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=88> 22. Ямпольський М. Новинка сезона: «націонал-предатели» [Електронний ресурс] / М. Ямпольський // Новое время. – № 9. – Режим доступу: <http://www.newtimes.ru/articles/print/80877> 23. Cohen S. Folk Devils and Moral Panics. The Creation of the Mods and Rockers [Text] : Oxford: Basil Blackwell, 1972. Ch. 1. Цит за перекладом. – Режим доступу: <http://region.3ebra.com/resources/books/subcult/subcult14/text5/> 24. Hall S. with C. Critcher, T. Jefferson, J. Clarke, B. Roberts. Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order [Text]: London: Macmillan Press, 1978.